

**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ЗАПОБІЖНИЙ ЧИННИК ПРОЯВАМ СВІДОМІСНОГО
ЕКСТРЕМІЗМУ В ДОПРОФІЛЬНІЙ ПІДГОТОВЦІ УЧНІВ**

У статті розглядається проблема необхідності впровадження громадянської освіти в допрофільну підготовку учнів загальноосвітніх шкіл. Громадянська освіта розглядається автором як адекватна відповідь суспільства та держави на виклики постсучасності.

Основна функція сучасної освіти – соціалізація особистості. Соціалізація в сучасних умовах – це формування особистості, адекватної викликам постсучасності, особистості, що відповідає вимогам гуманізації відносин між людьми епохи глобалізації.

Від стану справ у національній системі освіти значною мірою залежить успіх усього процесу соціальної модернізації та державотворення в Україні, оскільки саме тут повинні сформуватися ціннісні орієнтири та мотиви діяльності людей, відповідні тим формам соціального устрою та практики, що мають бути вибудовані в процесі реформ. Коли ми говоримо про постмодерну особистість, то маємо на увазі часткову втрату індивідуальної своєрідності, точніше втрату жорсткої визначеності, єдиноголосся за рахунок практично безмежної відкритості, поліфонічності, здатності до розвитку. Постійні зміни, відповідно до мінливого середовища, є для такої постмодерністської особистості нормою життя, якої ніхто не декларує, навіть не помічає.

За словами О. Овчарук, реформування освіти в Україні є частиною процесів оновлення освітніх систем, що відбуваються останні двадцять років у європейських країнах і пов'язані з визнанням значимості знань як рушія суспільного добробуту та прогресу. Ці зміни стосуються створення нових освітніх стандартів, оновлення та перегляду навчальних програм, змісту навчально-дидактичних матеріалів, підручників, форм і методів навчання [1: 13]. У контексті зазначеного профілізація старшої школи є однією з ключових проблем у загальнодержавному проблемному полі освітніх реформ. Саме впровадження профільного навчання безпосередньо пов'язане з процесом гуманізації освітньої діяльності, яка перестає бути вузьким додатком економіки, спрямованим на підготовку фахівців для різних галузей суспільної діяльності. Освіта перетворюється в генератор ціннісних орієнтацій для індивіда та для суспільства в цілому. Вона здійснює випереджувальне проектування соціальних реальностей на перспективу. За словами В. Огнев'юка, на місце нинішньої цивілізації матеріальних цінностей повинна прийти цивілізація освіти. У новій цивілізації освіта має шанс стати основною підмогою суспільного прогресу, вона впливатиме на формування світоглядних та ціннісних переконань людини. Цивілізація освіти, відповідно, потребуватиме освіченої людини (*Homo educatus*), яка, на відміну від людини знаючої, буде не тільки споживачем, носієм, виробником і власником знань, а насамперед гармонізатором знань і духовних цінностей [2: 105].

В Україні, на думку експертів, моделі профільної організації можуть стосуватись організації школи за одним профілем (напр., гуманітарним, математичним, технічним тощо) або за багатьма профілями (за наявності необхідних педагогічних кадрів, ресурсів тощо). Окрім того, може бути організовано профільне навчання на базі опорних шкіл, що мають більші ресурси й необхідні кадри, або можливе використання ресурсів різних шкіл для профільного навчання в мережі декількох шкіл. Можливе також широке застосування дистанційних форм навчання, кооперації багатьох навчальних закладів різних типів і рівнів (наприклад, залучення необхідних фахівців з ВНЗ, училищ тощо). Експерти наголошують на необхідності врахування різних рівнів профільного навчання. Рівні профільного навчання можуть передбачати ступені поглибленого навчання з різних предметів. Але необхідно також розробити систему допрофільної орієнтації учнів за їх здібностями. І саме тут виникає проблема спрямування та змістовної наповненості навчальних допрофільних дисциплін. На нашу думку, допрофільний блок шкільної освіти повинен, крім іншого, містити ті дисципліни, що формують громадянськість, правову й політичну свідомість учнів та вчать цивілізовано вирішувати конфлікти. Саме цим сегментом шкільної освіти формується протидія свідомісному екстремізму та нетерпимості, які породжують глобальну проблему сучасності – проблему тероризму. Ось чому вибір стратегії шкільної освіти може стати чи не стати свідомісним запобіжником можливим жажливим проявам постсучасності, які мають глибоке коріння й в українській історії.

Завданням нашої статті є доведення необхідності впровадження в допрофільну підготовку учнів комплексу громадянознавчих дисциплін та інтерактивних методик їх викладання з метою формування особистості громадянина, створення в дітей своєрідного свідомісного "запобіжника" проявам екстремізму, практичної підготовки особистості до цивілізованого вирішення конфліктів. На жаль, досі ці курси сприймаються як данина реформаційній моді, на їх вивчення адміністрацією навчальних закладів не відводиться необхідний час. Лише у випадках створення гуманітарних профільних класів ці дисципліни "попадають" у навчальний план. На наше глибоке переконання, подібні курси повинні отримати статус допрофільних, оскільки саме вони формують громадянську позицію та політичну й правову свідомість учнів як запоруку стабільності в суспільстві та державі.

Відомо, що епоха постсучасності крім нових вимог до людини породжує нові глобальні проблеми, які необхідно осмислити та вирішувати. Серед проблем сучасного людства в останні роки гостро постала проблема глобальної злочинності. Це, насамперед, індивідуальний, організований та міжнародний тероризм. Як не раз зазначалося в матеріалах ООН, без ефективної програми протидії злочинності, яка дедалі більше набуває статусу

су міжнародної й організованої, може стати серйозною загрозою для соціального й економічного розвитку багатьох країн, зруйнувати демократичні засади їхньої державності.

Політичний екстремізм та тероризм протягом людської історії йшли поряд. "Макіавеллізм", "екстремізм", "радикалізм", "нігілізм" – це поняття, які знаходяться поряд з поняттям "тероризм".

Тероризм як явище в тих чи інших формах був завжди присутній у суспільних відносинах для вирішення індивідуальних, групових чи класових інтересів. Тероризм у загальному значенні – це переслідування з погрозами насильства, створення атмосфери страху для особи, групи чи суспільства. Політичний тероризм – здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними супротивниками; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства і настрахання, політичних убивств, провокацій.

Вітчизняна історія зафіксувала факти терору особи проти державної влади й суспільства та держави проти особи й народу. Вітчизняна історія пам'ятає "нечаївщину" та "ткачовщину" як прояви політичного ультра-нігілізму, що починалися з проникнення вірусу епідемії нігілізму в середовище молоді й створення "молодіжної контркультури" серед учнів і студентів з їхнім надмірним максималізмом та наївною вірою в насильницько-чудодійний спосіб "визволення народу від експлуатації". С.Франк у статті "Етика нігілізму" визначає класичного вітчизняного молодого інтелігента кінця XIX початку XX століття як войовничого монаха нігілістичної релігії земного благополуччя. С. Франк зазначає, що революційний інтелігент і за настроєм, і за способом життя – монах. Він ховається від реальності, тікає від світу, живе поза межами справжнього історичного побутового життя, у світі привидів, мрій та благочестивої віри. Купка відгороджених від мирського життя монахів оголошує світові війну, щоб примусово ошчасливити його й забезпечити його земні матеріальні потреби [3: 178-179]. Деякі прояви подібного радикалізму в молодіжному середовищі характерні для політичного життя і в епоху пострадянської історії України.

Політичний тероризм, поправлення права як природного, так і нормативного в XX столітті продемонстрували політичні режими багатьох європейських країн. Серед явищ, що породив більшовизм, – терор, який розпочався зі знищення будь-якої свободи друкованого слова і який "прославився" системою масових репресій. Політичний екстремізм та тероризм знайшли себе і в азіатських моделях тоталітарних режимів. Мао Цзедун наголошував, що гвинтівка породжує владу.

Епоха глобалізації та поява нових засобів знищення людського життя в епоху постмодерну висунули проблему тероризму на перші місця в рейтингах глобальних проблем людства. Коріння сучасного тероризму знаходиться в політичних, соціально-економічних, психологічних, етичних, релігійних, інформаційних проблемах життя. Саме тому пошук форм та методів протидії цьому лиху стає нагальною потребою сучасного суспільства загалом, а освіти зокрема.

Система освіти як система соціалізації особистості повинна запобігати потенційним негативним проявам у системі взаємодії "людина – людина" та "людина – суспільство". Зрозуміло, що змінити людську природу неможливо і тому на об'єктивні прояви злочинності індивідуальної, групової, міжнародної необхідна адекватна відповідь державних правоохоронних органів. Це – наукова проблема, вирішенням якої зайняті спеціалізовані інституції. А от протидія поширенню в масову свідомість "вірусів" нетерпимості, насильства, нігілізму як способів реалізації певних інтересів повинна здійснюватись у системі національної освіти й виховання. Саме в цій сфері знаходиться поле діяльності для шкільної освіти.

На нашу думку, основне завдання вітчизняної освіти в системі протидії проявам громадянського нігілізму та екстремізму – це формування високого рівня політичної та правової свідомості учнів і навчання цивілізованому розв'язанню конфліктів. Робота в зазначених сферах дасть можливість запобігти в майбутньому поширенню насильства, оскільки, відповідно до конвенціонального й соціального біхевіоризму агресивна поведінка – не природжена реакція, а результат навчання в процесі соціалізації.

Методологічною основою розгляду феномену правової свідомості є роботи К.Абульханової-Славської, О.Артем'євої, М.Бахтіна, В.Василюка, В.Зінченка, О.Леонтьєва, О.Лосєва, В.Налімова, С.Рубінштейна та ін.

Проблеми політичної соціалізації особистості ґрунтуються на працях таких дослідників, як В. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, В. Барулін, І. Бичко, І. Бойченко, І. Бондарчук, М. Вівчарик, В. Воронкова, В. Гаєвський, Л. Губерський, Г. Горак, В.Грушин, П. Копніна, В. Кремінь, І. Кресіна, В. Лісовий, А. Лой, М. Мамардашвілі, М. Михальченко, М. Мокляк, В. Пухляк, В. Пилипенко, В. Ребало, С. Рябов, П. Сергієнко, В. Толстих, А. Уледов, В. Шинкарук, А. Чередніченко, Т. Яшук та ін. Проблема політичної соціалізації розглядається в роботах Дж. Долларда, Н. Міллера, О. Маурера, Р. Сірса, Ф. Грінстайна, Р. Лейна, Д. Істона, Дж. Деніса, Р. Хесса, О. Шестопаля та ін. Проблема ідентичності розглядається в роботах Е. Еріксона, М.Куна, Д. Кембела, В. Агєєва, Т. Адорно, М. Хогга, Д. Абрамса, П. дю Преза, Г. Старовойтової, Н. Шульги та ін.

Вагомий внесок в обґрунтування актуальних проблем громадянського виховання молоді вносять науково-теоретичні дослідження В.Андрущенка, Р.Арцишевського, М.Боришевського, М.Задерихіної, І.Зязюна, П.Ігнатенка, О.Киричука, Н.Косаревої, В.Кременя, Л.Крицької, Т.Ладиченко, В.Оржеховської, О.Пометун, В.Поплужного, А.Сиротенка, О.Сухомлинської, Г.Філіпчука, К.Чорної. Питання європейської стратегії громадянської освіти та виховання учнів ґрунтовно висвітлено в публікаціях П. Вербицької, Г.Сгорова, М.Рагозіна, І.Тараненко.

Ми ж наголошуємо на необхідності осмислення важливості громадянознавчих дисциплін не тільки в старших класах середньої загальноосвітньої школи, а також у допрофільному навчанні, акцентуючи увагу на їхньому зв'язку з феноменами політичної та правової свідомості, конфліктністю й синергізмом суспільних відносин.

Правову свідомість науковці визнають різновидом соціальної свідомості. Як особлива форма суспільної свідомості, правосвідомість об'єднує погляди та ідеї, уявлення, переконання, емоції, почуття індивідів, їхніх об'єднань чи всього суспільства в цілому стосовно права і його ролі. Правосвідомість передбачає осмислення та відчуття права, оцінку права, усвідомлення необхідності створення розвинутої системи законодавства, осмислення потреби у змінах і доповненнях чинних нормативно-правових актів, осмислення процесу й результатів реалізації права, співвіднесення правових цінностей з іншими (моральними, політичними тощо). Правосвідомість впливає на поведінку людини разом з нормами права або наперекір їм. Все залежить від того, наскільки існуюча норма адекватна правосвідомості і як повно вона регулює суспільні відносини.

Важливим чинником формування правосвідомості, як зазначає Н.О.Ткачова, є залучення учнів до активної практичної діяльності як розумової, так і суспільно-корисної [4: 73]. Це сприяє тому, що учні з об'єкта ідейної інформації перетворюються в її суб'єкта, її активного носія, виховуються правові переконання, відповідальність, формуються навички й мотиви правомірної поведінки. Саме на таку діяльність спрямована навчальна дисципліна "Практичне право". Основні цілі цього курсу – дати дітям правові знання, ознайомити з правами та обов'язками громадян у демократичній державі, формувати громадянську культуру. Дисципліна є комплексом занять з практичного застосування права у повсякденному житті. Їхнім завданням є розвиток компетенцій, на яких базується вітчизняна правова система шляхом систематичного навчання із застосуванням інтерактивних методик. Програму "Практичне право" засновано в Україні за сприяння освітньої організації "Street Law, Inc.", яка 25 років працює над розробкою і втіленням програм практичної правової освіти школярів. Курс "Практичне право" з 1998 року розвивається в Україні інформаційно-методичним центром "Дебати".

Політичну соціалізацію особистості можна розглядати як результат власної активності політичного суб'єкта, метою якого є привласнення ресурсів і можливостей суспільства, самовизначення і досягнення ідентичності, включення до соціальної системи й інститутів. Метою політичної соціалізації є формування потреби бути громадянином. Політична соціалізація залежить від діяльності суб'єктів на всіх рівнях формування цілісної особистості, яка потрапляє до центру політичної активності й зумовлює позитивні зміни в суспільстві, а це можливо лише за високої якості її свідомості та ефективності виховної роботи. Тому політична соціалізація школярів – одна з центральних, фундаментальних у теоретичному і прикладному значенні тем. Визначення сутності цього явища, дослідження його об'єктивних і суб'єктивних основ має надзвичайну актуальність, є вихідним і ключовим в теорії і методології становлення правової держави й громадянського суспільства.

Нинішній етап формування українського суспільства висуває на перший план громадянську освіту як потужне знаряддя політичної соціалізації, інтегрування особистості в політичну систему на фундаментальних засадах рівності, взаємної відповідальності й почуття власної гідності. Громадянська освіта має допомогти людям долати політичну апатію, навчити мирними способами здійснювати громадянську діяльність, розв'язувати соціальні конфлікти.

На думку П. Вербицької, громадянська освіта – це система навчально-виховних заходів, спрямованих на формування громадянськості як інтегративної якості особистості, котра усвідомлює свої права й обов'язки щодо суспільства й держави; залучення молоді до демократичної системи цінностей; формування індивідуального досвіду активних і відповідальних дій у демократичному суспільстві. Громадянська освіта передбачає три основні компоненти: пізнавальний (розуміння прав та обов'язків, моральне та критичне мислення, усвідомлення цінностей), сприймальний (емоції, самоповага, відчуття ідентичності й лояльності) та діяльнісно-поведінковий [5].

Узагальнюючи зарубіжний досвід, доцільно виділити такі домінуючі форми організації громадянської освіти в школі: громадянська освіта як окремий навчальний предмет у старших класах (у більшості європейських країн, США); інтеграція основ громадянської освіти в курси інших дисциплін (Норвегія, Данія, Швеція, Бельгія, Великобританія); громадянська освіта у формі міждисциплінарного модуля, сконцентрованого на специфічних проблемах (Німеччина, Нідерланди, Іспанія, Чехія, Франція) [5].

Дослідники наголошують на наступних завданнях громадянської освіти:

- **політико-правових** (вивчення правової законодавчої бази, демократичних принципів функціонування політичної системи та державної влади, формування демократичної громадянської позиції, правової відповідальності, навичок участі в політичному житті);
- **культурологічних** (оволодіння вітчизняною і світовою історичною та культурною спадщиною, формування культури міжлюдських взаємин);
- **соціальних** (розуміння соціальних відносин у суспільстві, формування мотивації соціальної поведінки особистості, набуття соціальних навичок);
- **економічних** (розуміння сутності ринкових відносин, основних економічних принципів, системи соціального забезпечення та соціального захисту, формування професійної практики, економічних навичок).

На відміну від дедуктивно-структурованих традиційних шкільних предметів, громадянська освіта охоплює різні аспекти автономних соціальних і гуманітарних наук. Інтегруючи ці елементи навколо специфічних завдань і проблем, громадянська освіта є міждисциплінарним предметом. Така інтеграційна модель характеризується меншою внутрішньою когерентністю, порівняно з традиційними шкільними предметами; більшою увагою до практичних проблем, вимог, рішень, що надає їй динамічності та мобільності; ефективнішим засвоєнням змісту громадянської освіти, порівняно з іншими предметами, проте більшою мірою залежить від використання активних методів неформального навчання.

Зміст громадянської освіти П. Вербицькою структурується наступним чином: набуття знань; формування власного ставлення до демократичних цінностей; формування системи поглядів; набуття інтелектуальних

умінь; при звичання до активної участі в суспільному житті.

Громадянська освіта впроваджується в школах шляхом викладання дисциплін "Ми – громадяни", "Громадянська освіта", шляхом реалізації суспільнокорисних акцій "Слідами історії", "Громадянин" тощо. Учителі суспільних дисциплін об'єднані в громадські організації (Всеукраїнська асоціація вчителів історії і суспільних дисциплін "Нова Доба") тощо. Викладання цих дисциплін переважно здійснюється інтерактивними методами, які не тільки допомагають засвоювати інформацію, а й дають практичні навички спільної діяльності, в тому числі вчать цивілізовано вирішувати конфлікти.

За Р. Дарендорфом, конфлікт – це перманентний стан соціального організму, оскільки не наявність, а відсутність конфлікту є чимось дивовижним і ненормальним. Привід до підозри виникає тоді, коли знаходиться суспільство або організація, в яких не видно виявлення конфлікту. У синергетичному баченні світу конфлікт є незмінним атрибутом появи нових ідей, технологій і збереження багатоманіття соціо-культурних форм буття. Для практики керівництва конфліктами є важливим теоретичний висновок В. Светлова: "За певних умов конфлікти можуть сприяти стабільному розвитку системи (стабілізаційні конфлікти) і, навпаки, при певних умовах відсутність конфліктів (синергізм й антагонізм системи, що досягли певного критичного рівня) також призведе до руйнування системи" [6].

Конфліктологія сьогодні – це не данина моді, а інструмент вирішення нагальних проблем у всіх сферах суспільного життя. Особистість, вихована на принципах шанування безконфліктності, у кризових ситуаціях здатна до непрогнозованих вчинків. Саме тому вміння розв'язувати конфлікти повинні формуватись у дітей молодшого шкільного віку. Та й сама організація навчального процесу повинна трансформуватись з "безконфліктного" менторського навчання у повній тиші класу до поліфонічного творчого хаосу, яким вчителю набагато важче керувати. Отже, проблема навчання вирішення конфліктів є водночас проблемою підготовки фахівців системи освіти та їхньої післядипломної перепідготовки.

Курси "Практичне право" та "Громадянська освіта" передбачають теми та методики з конфліктології. І в сучасній школі це поки що єдині дисципліни подібного спрямування.

Таким чином, у допрофільну підготовку учнів загальноосвітніх шкіл необхідно впроваджувати комплекс громадянознавчих дисциплін з метою створення свідомісного запобіжника проявам екстремізму та практичної підготовки особистості до цивілізованого вирішення конфліктів у постмодерному суспільстві. Саме для такої роботи підготовлені та повинні обов'язково впроваджуватись у практику початкової та базової середньої освіти громадянознавчі дисципліни, зорієнтовані на інтерактивні методики викладання, оскільки впровадження курсів з громадянської освіти є універсальним засобом формування політичної і правової свідомості учнів.

1. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти // Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – К.: К.І.С., 2003. – 296 с.
2. Овчарук О. Профільне навчання в старшій школі // Стратегія реформування освіти в Україні
3. Вехи: Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909-1910 / Сост., коммент. Н. Казаковой. – М.: Мол. Гвардия, 1991. – 462 с.
4. Ткачова Н.О. Правосвідомість, її структура та роль у вихованні учнівської молоді // Професійна підготовка фахівців вищої школи в умовах оновленої парадигми освіти: Зб. наук. праць. – Харків: Каравела, 1999. – 136 с.
5. Вербицька П. В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників: Автореф. дис. ... канд. пед. наук із спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Інститут педагогіки АПН України, Київ, 2000.
6. Светлов В.А. Аналитика конфликта / Учебное пособие. – СПб.: ООО "Росток", 2001.

Матеріал надійшов до редакції 30.06.04

Арешонков В.Ю. Гражданское образование в допрофильной подготовке учащихся.

В статье рассматривается проблема необходимости внедрения гражданского образования в допрофильное обучение учащихся общеобразовательных школ. Гражданское образование рассматривается автором как адекватный ответ общества и государства на вызовы постсовременности.

Areshonkov V. Yu. The Civic Education in a Before-in-depth Study of Subjects in the Schools .

The problem of the necessity of a civic education inculcation to the before-in-depth study of subjects in the schools is considered in the article. The civic education as an adequate response of the society and government to the post-modern demands is considered by the author.